

СТУПІНЬ ВИКОРИСТАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ У ДОСЛІДЖЕННЯХ З КОЗАЦЬКОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Одним з дискусійних питань археологічної науки залишається визначення часових вимірів, в котрих остання реалізує свій пізнавальний потенціал. Досить часто воно поставало в ХІХ та минулому століттях, а сьогодні не тільки не втратило гостроти, а й отримало особливу актуальність, як за рахунок нашого віддалення у часі від об'єктів досліджень, так і завдяки деякому розчаруванню у можливостях історичних реконструкцій на підставі виключно письмових джерел.

Оскільки характер даної замітки не дозволяє зануритися у теоретичні міркування супротивників або прихильників „подовження” часу дії археологічних знань (з відповідними дослідницькими методами), обмежимося лише констатацією безсумнівного впливу останніх на популярну сьогодні ідею міждисциплінарного підходу, на пошуки і апробацію модерних дослідницьких технологій, пов'язаних із такими напрямками як мікроісторія, історія повсякденності тощо.

Звертаючись до історичного простору України, ми вимушені константувати вкрай слабкі прояви взаємодії різних галузей, зокрема археології та конкретної (писемної) історії. Традиційно пізнавальні можливості використання археологічних джерел обмежуються давньоруським – епохи Київської Русі – періодом, в кращому випадку, часом монголо-татарської навали [1]. Поза ними залишається майже усе українське середньовіччя, вивчення котрого базується виключно на писемних джерелах, можливості котрих у висвітленні етноісторичних процесів і соціально-політичних реконструкціях вкрай обмежені, що не сприяє розв'язанню багатьох питань.

Відстоюючи історизм археології від критики з боку низки дослідників, академік П.П.Толочко у статті, датованій 2005 р. [2, с.3-11] стверджує: „Адже цілком зрозуміло, що крім археологів, які мають специфічну джерельну базу і методику її дослідження, ніхто не в змозі запропонувати історичні реконструкції і побачити за речовими рештками живих людей” [2, с.5]. Однак цей безперечно вірний висновок перестає діяти для автора статті за межами традиційного часового рубежу української академічної археології – часу монгольсько-татарської навали, тобто ХІІІ-ХІV ст.

Далі, за П.П.Толочком, володарем степових просторів нинішньої України „на довгі століття стали татари” [2, с.10]. Не дискутуючи з приводу суперечності цього твердження, яке спростовується нечисленними, але вагомими археологічними дослідженнями, зокрема доведенням поліетнічності степового населення, в надрах якого відбувалося формування „людини порубіжжя” – майбутнього козацтва [3, 4], зверну увагу на інше. Хоча в анотації до статті позначено: „У статті йдеться про актуальні теоретичні проблеми вивчення давньої історії України”, на жаль, серед останніх немає згадки про необхідність і

обґрунтованість подовження виміру часу, підвладного археологічному вивченню. Не можна сказати, що академічний Інститут зовсім ігнорує дослідження пам'яток козацьки часів. Вивчення решток Січей здійснювалося А.Козловським, С.Пустовалов на о-ві Мала Хортиця дослідив замчище Байди Вишневецького, укріплення та гавань козацьких часів. Відомі роботи в козацькій проблематиці Л.Виногородської.

Наш розгляд хотілося б завершити пропозицією: ввести до штатного розкладу Інституту археології НАН України підрозділ, який би зосередив зусилля саме на вивченні пам'яток доби козацтва або, ширше, пізнього українського середньовіччя, поки ще ці пам'ятки де-не-де збереглися. Тоді б, сподіваюся, за використанням речових джерел з'явилася б можливість дійсно наукового наповнення змісту етнічного та культурного розвитку на теренах України XIV-XVII ст.

Потреба у такому підході очевидна для багатьох науковців та освітян. Свідомством цьому є введення до підручників з археології для ВУЗів, створених зусиллями авторського колективу – І.О.Винокура та Д.Я.Телегіна [5, 6] – спеціального, 13-го розділу, який має назву „Пам'ятки козацьких часів”. В рецензії на видання 2004 р. І.Черняков зазначає, що створення підручника стало можливим завдяки підсиленню археологічного вивчення пам'яток цього періоду [7]. У рецензії Ю.М.Малєєва на цей же підручник знаходимо підтримку викладеним вище думкам про хронологічне обмеження археології XIII століттям: „Зазвичай вітчизняні й зарубіжні підручники та посібники з археології обмежуються ранніми етапами феодалізму...Українські підручники в історичному розвитку закінчуються XIII ст. н.е.” [8]. До речі, цей же хронологічний рубіж знаходимо у в цілому доброякісному навчальному посібнику „Археологія України” за редакцією д.і.н. Л.Л.Залізняка, позначеному 2005 р. [9]. Однак останній заслуговує на окремий розгляд.

Більш докладним, хоча де в чому не вільним від недоліків, стало видання навчального посібника „Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст.” [10]. Це – дійсно перша спроба дати уявлення про майже усі сторони життя не лише козацтва, а й усього українського народу, відтворене за пам'ятками матеріальної та духовної культури. Авторський колектив знайшов розпорошений по окремих виданнях та наукових звітах матеріал, який наочно переконує читача у високому рівні, досягнутому Україною за козацьких часів. Особливо підкреслюю, що праця має суттєву історичну базу, тобто є прикладом комплексного підходу до вивчення минулого. Підготовка і вихід книги були забезпечені працівниками Науково-дослідного центру „Часи козацькі” при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури.

Саме Центр сьогодні об'єднав зусилля дослідників пам'яток пізнього українського середньовіччя, забезпечивши щорічні наукові збори та обмін інформацією, підтримку у проведенні досліджень й видання їх наслідків. Такі видання як „Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні”,

„Некрополі України”, „Пам’ятки археології” та інші забезпечують розвиток пошуків в напрямку об’єднання зусиль археологів та істориків у відтворенні минулого [11].

Не маючи на меті бібліографічний огляд праць Центру, хочу звернути увагу на географію досліджень. Значні за обсягом та результатами роботи ведуться Полтавським, Київським, Чернігівським, Запорізьким, Харківським Центрами, в Чигирині й Очакові, в замчищі „Ракочі” на Хмельниччині, на Волині, в Черкаській області. Протягом 2000-2006 рр. здійснюється дослідження „містечка старовинного козацького” Самарь, Богородицької та Новосергіївської фортець, споруд Української укріпленої лінії науково-дослідною лабораторією археології Дніпропетровського національного університету. Перелік публікацій лабораторії за ці роки становить близько 30 видань. Крім експедицій ДНУ в Дніпропетровській області археологічні дослідження з козацької проблематики здійснюють: Історичний музей ім. Д.І.Яворницького, Криворізьке та Нікопольське відділення Центру охорони історико-культурних цінностей та Інституту історії козацтва.

Сьогодні не можна покаржитися на відсутність наукових праць, побудованих на археологічних джерелах – від зразкової за ступенем повноти та глибини осягнення матеріалу праці І.К.Свешнікова, яка відновлює за речовими матеріалами події битви під Берестечком [12], до стислих повідомлень про нові пам’ятки та знахідки у таких виданнях, як „Часи козацькі”, „Старожитності Миколаївщини”, „Ніжинська старовина”, „Відлуння віків”. В цьому вбачаємо розуміння нагальної потреби об’єднання зусиль багатьох дослідників – як археологів, так і істориків – навколо єдиної мети: відтворення минулого козацької України в усіх його проявах.

Разом з тим, до сьогодні з боку деяких академічних та університетських вчених спостерігається байдуже, якщо не негативне ставлення до залучення археологічних джерел, а тим більше – до перегляду на підставі останніх давно вкорінених хибних стереотипів. Цей снобізм по відношенню до витоків знань, що лежать за межами власної професії, в значній мірі властивий взагалі представникам гуманітарної сфери, на що звертав увагу ще М.Борн у книзі „Моє життя і погляди”: „Судячи з власного досвіду, більшість вчених та інженерів – цілком достойно освічені люди, знайомі з літературою, історією та іншими гуманітарними предметами. Але в той же час наукове невігластво і навіть зневага до науки лякають розповсюдженням серед людей з гуманітарною освітою”.

В якості прикладу посилаємося на свідоме нехтування здобутими під час археологічних досліджень 2000-2006 рр. м. Самарь та Богородицької фортеці важливих спостережень, які проливають світло на дискусійні питання відносно місцезнаходження цих об’єктів та їх відношення до сучасних топонімів Присамар’я [13-16]. Розкопками було доведено існування в XVI-XVII ст. на розі р. Самари та її колишнього припливу р. Кримки, поблизу сучасного селища Шевченко в м. Дніпропетровську

значного поселення міського типу з дерев'яно-земляною фортецею, митницею при перевозі через Самару, церквою, розвиненою торгівлею із країнами Європи та Сходу, про що свідчить наявність значного зібрання торгівельних (товарних) плombs (найдавніша – 1524 р.) [17-21] та нумізматичні й інші колекції. Знахідки (більше 20 тис. екземплярів) вперше дають можливість відновити майже усі боки життя середньовічного міста, ліквідовуючи білі плями, які залишає посилення лише на письмові джерела.

Існування в пониззі Самари цього давнього козацького (а за нашими спостереженнями ще давнішого, XIV ст., тобто, часів монголо-татарського панування, так званого бродницького) поселення, обумовило в наступному будівництво тут за указом російського уряду Богородицької фортеці, яка стала форпостом у війнах XVII-XVIII ст. із Кримом. При цьому посад фортеці поглинув м. Самарь, досягши площі 250x300 м.

За картографічними матеріалами, свідченнями документів польських архівів [22, с.232, 235-236] та архіву Коша [23, с.75, 84-85] було доведено належність назв Богородицька та Новобогородицька одній і тій же фортеці в різні часи існування. Цієї ж думки дотримується і Г.К.Швидько [24]. Після друку знакової колективної статті в „Українському археографічному щорічнику” можна було сподіватися на вирішення багаторічної дискусії з усіх цих питань [25]. Однак, виходячи з тексту довідок відносно м. Самари, Богородицької (Новобогородицької) фортеці, вміщених у другому виданні Малої енциклопедії „Українське козацтво” [26, с.49-50, 413-414, 519-520], автори останніх Ю.А.Мицик, Н.В.Мосьпан, С.М.Плохій – повторюють слово в слово тексти попереднього видання 2002 року [27, с.42-43, 350, 438-439], залишаючи по-за розглядом новітні матеріали. Невибагливість чи свідоме ігнорування?

Бібліографічні посилання:

1. Давня історія України. В 3-х томах. – К.: Наук. Думка, 1997, 1998, 2000.
2. Толочко П.П. Теоретичні проблеми вивчення давньої історії України // Археологія. Вип.2. – 2005.
3. Поух А.В. Етнічне походження та формування українського козацтва (історіографія проблеми). – Автореф. дис. канд. іст. наук. – Дн-ськ, 2005. – 20 с.
4. Єльніков А.В. Поховальні пам'ятки Нижнього Подніпров'я часів Золотої Орди (середина XIII – перша половина XIV ст.). – Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.
5. Винокур І.О., Телегін Д.Я. Археологія України. – К.: Вища школа, 1994, 318 с.
6. Винокур І.О., Телегін Д.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга, 2004, 480 с.
7. Черняков І.Т., Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга „Богдан”, 2004 // Археологія. – Вип.2. – 2005. – С.111-113.
8. Малєєв Ю.М., Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. – Тернопіль: Навчальна книга „Богдан”, 2004 // Археологія. – Вип.2. – 2005. – С.113-114.
9. Археологія України. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К.: Либідь, 2005. – 502 с.

10. Телегін Д.Я., Вінокур І.С., Титова О.М., Свешніков І.К. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – К., 1997.
11. Заремба С.З. Теоретичні проблеми та історія пам'яткознавства // Праці центру пам'яткознавства. Вип.3. – К., 2001. – С.3-13.
12. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – 230 с.
13. Бинкевич В.В., Камеко В.Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Днепропетровск, 2000. – 156 с.
14. Векленко В.О. До уточнення місцезнаходження містечка Самара (Стара Самара) та Богородицької і Новосергіївської фортець // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Д., 2003. – С.241-247.
15. Камеко В.Ф., Бинкевич В.В., Шалобудов В.М. До часу виникнення та місця знаходження “містечка Самарь” // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003. – С.40-49.
16. Ковальова І.Ф., Векленко В.О., Шалобудов В.М. До уточнення місцезнаходження м. Самарь – Богородицької фортеці. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Д.І.Яворницький і проблеми української історичної науки» 10-11 листопада 2005 року. – Д.: ДНУ, 2005.
17. Ковалева І. Ф., Шалобудов В. Н. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе // Проблеми археології Подніпров'я. – Д.: ДНУ, 2003.
18. Ковальова І.Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава: Оріана. – 2002. – №2, 2003. №1. – С.187-190.
19. Шалобудов В.Н. Находки монет на территории Богородицкой крепости // Проблеми археології Подніпров'я. – Д.: Вид-во ДНУ, 2002. – С.123-134.
20. Векленко В.О. Колекція натільних хрестів з території Богородицьком фортеці // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2002. – С.135-150.
21. Векленко В.О. Барочні хрести з матеріалів розвідок території Богородицької фортеці та фондів ДІМ ім. Д.І.Яворницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2003. – Вип.12. – С.38-44.
22. Станиславський В.В. Запорізька Січ та Річ Посполита 1686–1699. – К., 2004. – 357 с.
23. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Корпус документів 1734-1775 рр. – К., 2000. – Т.2– 952 с.
24. Швидько Г.К. Картографічні матеріали РДВІД як джерело до історії Південної України // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип.1.: Матеріали Першої міжрегіональної історико – краєзнавчої конференції. – Д.: Вид-во НГУ, 1998.– С.92-96.
25. Векленко В., Ковальова І., Шалобудов В. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник: Вип.8-9. – Київ-Нью-Йорк, 2004. – С.190-221.
26. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Видання 2-е. – К.-Запоріжжя, 2006. – 672 с.
27. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.- Запоріжжя, 2002. – 568 с.